

वैदिक र पौराणिक सामाजिक परिवेश

प्रा.डा. वीणा पौड्याल

beena.poudyal @ gmail.com

लेख सार

वैदिक र पौराणिक समयका शास्त्र र परम्पराबाट आजको हाम्रो सामाजिक परिवेशमा अधिकांश कुराको प्रभाव परेको पाइन्छ। त्यसैले आजको सामाजिक संरचना, संस्कार, कर्मकाण्ड, विश्वास, मूर्तिपूजा, जात्रा, मन्दिर, पाटीपौवा, ढुङ्गेधारा, इनार स्थापना सबैमा कुनै न कुनै रूपमा प्राचीन समयकै निर्देशनको छाप पाइन्छ। त्यस बेलाको सामाजिक परिवेश कस्तो थियो? कुनकुन स्रोतबाट प्राचीन सामाजिक परिवेशबारे थाहा पाउन सकिन्छ? पुराणकालीन सामाजिक परिवेश जान्ने प्रमुख स्रोत पुराणहरू नै हुन्।

शब्दकुञ्जी : पुराण, अर्थ, श्रुति, कर्म, ज्ञान, मनुस्मृति।

विषय प्रवेश

पुराण र उपपुराण सयौंको सङ्ख्यामा छन्। सायणको विचारमा पुराण त्यही हो, जसमा विश्व सृष्टिको आदिम अवस्थाको वर्णन गरिएको हुन्छ। पुराणका पाँच लक्षणमा सर्ग वा सृष्टिको बिस्तार, लय र पुनः सृष्टिको वर्णन, सृष्टिको आदि वंशावली, मन्वन्तर अर्थात् कुनकुन मनुको अधिकार कहिलेकहिले रट्यो भन्ने विषय, वंशानुचरित अर्थात् सूर्य र चन्द्रवंशी राजाको सङ्क्षिप्त वर्णन आदि पर्दछ। यसरी पुराण वेद र उपनिषद्को सार, ऋषि चिन्तनको व्यावहारिक निचोड हो। विद्वान्हरूले पुराणलाई अतिरूपी कथा बताएका छन्।

डी. एस. शर्माको भनाइअनुसार पुराणहरू धार्मिक कथाहरू हुन्, जसले श्रुतिमा रहेका सत्यलाई राजाहरूका चरित्र, देवताहरूका वृत्तान्त, तथा ऋषिमुनिहरूका उपाख्यानद्वारा स्पष्ट पार्दछन्। पुराणहरूलाई पछिका युगका हिन्दु धर्मगुरुहरूले सर्वसाधारणलाई शिक्षा दिने साधनका रूपमा प्रयोग गरेका छन् (शर्मा, २०५९, पृ.१०)। अरविन्दले यस विषयमा प्रस्ट पाउँ भनेका छन्- विश्वका विभिन्न

देशहरूमा प्रकृति, ईश्वर र तिनका क्रियाकलापबारे त्यहाँका पुरोहित, ऋषि आदिले रहस्यवादी आत्मज्ञान प्राप्त गर्न निरन्तर विभिन्न ढङ्गले प्रयत्न गरे। भारतवर्षका ऋषिहरूले आफूलाई चिन्न विभिन्न प्रयत्न गरे। आफू अर्थात् आत्मा चिन्नु नै महान् आध्यात्मिक आवश्यकता ठानियो (अरविन्द, १९९३, पृ. ९)। पौराणिक समाज जीवन, जगत् र प्रकृतिको रहस्य बुझ्न सधैं उत्सुक थियो। यो अथाह विषय जान्ने क्रममा मानिसले विभिन्न ढङ्गले प्रयत्न गर्यो। यसमा योग, ध्यान, जप, तप, उपवास, व्रत सबै अवलम्बन गर्दै गयो।

मिथकहरूलाई पनि जीवनको रहस्य बुझ्ने महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा लिइयो। पुरुष र महिलाको शारीरिक सम्बन्ध र सन्तान जन्माउनुलाई आफ्नो वंश वृद्धिका रूपमा महत्त्व दिइयो। मानिसले प्रत्येक क्षण आफ्नो सर्वाधिक रुचि भएको विषय यौनलाई मर्यादित र व्यवस्थित बनाउने प्रयत्न गर्दै आएको छ। समाजले महिला र पुरुष दुवैको आवश्यकता यौन भए पनि यसमा स्वतन्त्रता र आवश्यकता पुरुषको भएको व्याख्या गरेको थियो। बहुपत्नी विवाह गर्ने उच्च र निम्न स्तरका सबै पुरुषलाई समाजले सम्मानको दृष्टिकोणले हेर्दथ्यो। समाजमा महिलाको हकमा भने फाट्टफुट्ट बहुपति प्रथा रहेको देखिन्छ। यस विषयमा छलफल आवश्यक छ। यस लेखमा पनि साहित्यिक प्रमाणको आधारमा त्यही विषय उजागर गरिएको छ।

वेद सनातन धर्मालम्बीहरूको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ हो। वैदिक धर्मका आधारमा प्राचीन समाजको निर्माण भएको पाइन्छ। धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष वैदिक धर्मका चार पाउ हुन्। त्यही अनुरूप हिन्दु समाजमा विविध संस्कार र कर्मकाण्डहरू निर्धारण गरिएको छ। यज्ञ गर्नु, प्रकृतिमा भएका सम्पूर्ण वस्तुमा परमात्माको अंश देख्नु, सदाचार र परोपकार गर्नु नै वैदिक धर्मको प्रमुख आधार हो। वेद श्रुति अर्थात् सुनेर, घोकेर क्रमसँग लिपिबद्ध भएको शास्त्र हो। वेद धेरै जना पुरुष र महिला ऋषिहरूले कठिन तपस्या र अनुभूतिद्वारा रचना गरिएको अमूल्य ग्रन्थ हो। अत्यन्तै उच्च विचार र

दर्शनले परिपूर्ण वेदलाई यसको गरिमा दृष्टिगत गरेर अपौरुषेय बताइएको छ। उत्तर वैदिक कालमा यज्ञसँगै ज्ञान, तपस्या र मोक्षको कुरालाई महत्त्व दिइएका विभिन्न उदाहरण छन्।

आर्यहरूले निर्माण गरेको सभ्यतालाई वैदिक सभ्यता भनिन्छ। धेरै विद्वान्हरूले कश जातिले बेबिलोनमा, आर्यहरूले सिन्धु उपत्यकाको मोहनजोदारो र हरप्पालगायतका ठाउँमा र पछिल्लो समयमा दक्षिण एशियाको विभिन्न ठाउँमा विकास गरेका सबै सभ्यताहरूलाई वैदिक सभ्यता मानेका छन् (प्रभात, २०७४, पृ. ४३४)। प्राचीन वास्तुशास्त्र, गणित, ज्योतिष, साहित्य, सङ्गीत, कला र धार्मिक कर्मकाण्डहरू यसैअन्तर्गत विकसित भएको पाइन्छ। सामाजिक मूल्यमान्यता, परिवार र यसको विकासको मूल आधार वेद र उपनिषद् नै हुन्। वैदिक र पौराणिक सामाजिक परिवेशको स्रोत नै वेद र पुराणहरू हुन्।

वैदिक र पौराणिक सामाजिक परिवेशको प्रसङ्गमा तात्कालिक समाजमा प्रचलित संस्कारहरू उल्लेख गर्न आवश्यक हुन्छ। तात्कालिक र आजभोलिको समाजमा परमात्मा, ईश्वर, विशेषज्ञ, लिखित र मौखिक शास्त्र, क्रियाकलाप आदि विषयको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ। यहाँ प्रसिद्ध संस्कृतिविद् प्रेम खत्रीको विचार उपयुक्त देखिन्छ। उनका अनुसार मानिस आदिम युगदेखि नै एक्लो छैन। उसको यात्रा सामूहिक छ। प्रकृतिका विविध स्वरूप वा पक्ष आफू वरिपरिको वातावरणमा सहजरूपले मिश्रित हुन, आवश्यकतानुसार त्यसलाई आफ्नो पक्षमा पार्न र आफू बलियो हुन सामूहिक रूपमै विभिन्न उपाय प्रयोगहरू गरेर ऊ अगाडि बढ्यो। थुप्रै जीवजन्तुहरूको बथानमा आफ्नो विशेष योग्यता प्रदर्शित गर्दै शारीरिक तथा मानसिकरूपले विकसित हुँदै समयको दूरी पार गर्दै जाने वर्तमान मानव समूहको आदि पुर्खा वास्तवमै विशिष्ट थियो (खत्री, २९७०, पृ. २२)। आधुनिक युगमा मानिसले गरेको वैज्ञानिक प्रगति, आध्यात्मिक क्रियाकलाप, प्रकृति संरक्षणका विविध कदमको प्रशंसा गरेर सकिँदैन। प्रगति, उन्नतिसँगै मानिसले प्रकृति विरुद्ध चालेका कदम पनि अनगिन्ती छन्। धर्म र दर्शनलाई आत्मसात्

गरेका एशियाका धेरै धर्म गुरुहरूले अन्धविश्वास र कोरा भक्तिभन्दा अलग धारबाट धर्मको व्याख्या गर्दै त्यसलाई प्रकृति र राष्ट्र प्रेमसँग जोडेका छन् । वैदिक समयका केही पात्रहरूको जीवनी अध्ययन गरेर त्यस बेलाको सामाजिक परिवेशको अडकल गर्न सकिन्छ । यसमा सबैभन्दा पहिले वेदको सूक्तकी रचयिता अपालाको वर्णन गर्न आवश्यक छ ।

अपालाको जन्म अनसूयाको गर्भबाट भएको थियो । पिता ऋषि अत्रिले अपालालाई राम्रो शिक्षा प्रदान गर्नु भएको थियो । अत्रि ऋषिको गुरुकुलमा अपालाले अन्य शिष्य सरह नै शिक्षा ग्रहण गर्ने मौका पाएकी थिइन् । आमा अनसूयाले पनि घर गृहस्थी चलाउने, परिवारका सदस्यलाई प्रसन्न राख्ने विविध उपायसम्बन्धी शिक्षा दिएकी थिइन् । राम वनबास जाँदा ऋषि अत्रीको कृटीमा जानुभएको थियो । त्यहा ऋषिपत्नी अनुसूया र सीताका बिचमा भएको संवादबाट तात्कालिक सामाजिक परिवेश बुझ्न सकिन्छ । अनसूयाले सीतालाई पत्नीले पतिका प्रत्येक आज्ञा पालन गर्नुपर्ने, सेवा गर्नुपर्ने र मुखमुखै लाग्न नहुने उपदेश दिएकी थिइन् । पति पत्नीका लागि देवतासमान भएकाले गरिब भए पनि पत्नीले उनको दिनरात सेवा गर्नुपर्ने उपदेश दिएकी थिइन्—

दुःशील कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।

स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥

(शर्मा, २०३३, पृ. ५४६)

अर्थात् पति खराब स्वभावको र मनमाना काम गर्ने भए पनि राम्रो स्वभाव भएका नारीहरूका लागि श्रेष्ठ देवता समान नै हुन्छन् । अनसूयाले सीतालाई विदेहराजनन्दिनी भनेर सम्बोधन गर्दै भनिन्- ऋषि याज्ञवल्क्यका कात्यायनी र मैत्रेयी नाम भएका दुईओटी पत्नी थिए । तीमध्ये मैत्रेयी ब्रह्मज्ञानी र तत्त्वज्ञानी थिइन् । ऋषि याज्ञवल्क्यले वानप्रस्थमा प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले आफूले गुरु दक्षिणामा पाएको चल र अचल सम्पति दुवै पत्नीहरूलाई बाँडिदिने निश्चय गरे । त्यस बेला मैत्रेयीले गरेको प्रश्न र उत्तर बिस्तृत रूपमा बृहदारण्यकोपनिषदमा पाइन्छ । ऋषि पत्नीहरू पत्नीको रूपमा घर, गृहस्थी सम्हालेर बस्ने मात्रै हैन, अध्यात्मको खोजमा लागेको र

ब्रह्मज्ञानीसमेत भएको उदाहरणका रूपमा मैत्रेयीलाई देखाउन सकिन्छ ।

वैदिक र पौराणिक समयमा पत्नीलाई परित्याग गर्ने अनुमति दिइएको थियो । रामायणमा दुष्ट पत्नी, दुश्चरित्र पत्नी, घमण्डी पत्नीलाई परित्याग गरेको उदाहरण पाइन्छ । बिहान सबेरै सम्भना गर्नुपर्ने पाँच महान् नारीहरू (अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा र मन्दोदरी) मध्ये चारजना रामायणको समयका र द्रौपदी महाभारतकालिक नारी हुन् । त्यस बेलाको समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोणै अलग थियो ।

वैदिक र पौराणिक सामाजिक परिवेशका विषयमा छलफल गर्दा आर्थिक जीवनको पाटोसँगै मिसिएर आउँछ । वैदिक समयमा ठाउँठाउँ डुल्दै हिँड्ने मानिसहरूले पौराणिक र महाकाव्य कालमा आइपुग्दा एउटा नियमित समाज व्यवस्थाअन्तर्गत सङ्गठित भएर आफ्नो जीवनयापनलाई स्थायि रूप दिइसकेका थिए (नानूराम, १९८७, पृ. २०९) उपनिषद् कालमा पढ्ने महिलाहरूलाई ब्रह्मवादिनी र ब्रह्मज्ञानी भनिन्थ्यो । वेद र पुराणमा विवाह गरेपछि नपढ्ने र जीवनभरि पढ्ने दुई थरीका महिलाहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । सामाजिक परिवेशबारे जान्ने प्रमुख र भरपर्दो स्रोत ऋग्वेद नै हो । प्रकृति पूजा र यज्ञ प्रधान धर्म हुँदाहुँदै पनि बिस्तारै समाजले सहर्ष स्वीकार गरेको मूर्ति पूजा र बलि प्रथाबारे पनि ऋग्वेदमा प्रशस्त उल्लेख भएको पाइन्छ ।

मदनमणि दीक्षितको विचारअनुसार ऋग्वेद श्रुति प्रमाण हो, त्यहा भएका मन्त्रहरूबाट त्यस बेलाको समाजबारे सम्पूर्ण ज्ञान प्राप्त हुने गरेको छ । त्यो युगको ईश्वरवादी आस्था स्तुतिका रूपमा ऋग्वेदका अनगिन्ती सूक्तहरूले प्रकट गरेका छन् । अन्य सूक्तहरूले समाजमा लैङ्गिक विभेदको अवस्था, उत्पादक श्रमको उपलब्धि र स्थिति, कृषिव्यवसाय, युद्धका सामग्रीहरू मानवीय मूल्य, सदाचार तथा रीतिथितिसँगै समाजविरोधी अपराधहरूका विवरणबारे समेत हामीहरूले जानकारी पाउँछौं (दीक्षित, २०६९, पृ. ३७, ३८) । सनातन धर्मालम्बीहरूले धर्मलाई कर्तव्यका रूपमा लिएका छन् । नेपाल र भारतमा विभिन्न समयमा जन्म लिएका महापुरुष र महान्

नारीहरूले सनातन धर्म र बौद्ध धर्मलाई मानवधर्मका रूपमा व्याख्या गरेका छन् ।

प्रेम खत्रीका अनुसार धर्मको मर्म बुझेका, गहन अध्ययन गरेका साधुसन्तले कोरा पूजा, भक्ति, भजन, पाठ वा व्रतको रूपमा मात्र बुझे वा बुझाउने चेष्टा गर्दैनन् । उनीहरूका अनुसार जगत् स्वच्छ हुनुपर्छ । यसका लागि सोच, आचरण स्वच्छ चाहिन्छ; रागद्वेषको जरो काटिनुपर्छ; मानवीय सम्बन्ध प्रगाढ़ हुनुपर्छ (खत्री, २०७०, पृ. ४१) । यस लेखमा वैदिककालको सामाजिक परिवेशलाई पृष्ठभूमिमा राखेर पौराणिक समयको परिवेशका सम्बन्धमा बिस्तृत रूपमा व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

धर्म गुरुहरूको अर्ती, उपदेशको निचोड निकाल्यो भने साँचो बोल्नु, परोपकार गर्नु, पाप कर्म नगर्नु, चोरी नगर्नु, प्राणीहरूको हितमा काम गर्नु आदि नै प्रमुख रूपमा देखिन्छ । त्यसैले सनातन धर्मालम्बीहरूले धर्मलाई समाजलाई सुचारु रूपले सञ्चालन गर्ने कडीका रूपमा लिएका छन् । यसैअनुरूप वैदिक र पौराणिक सामाजिक परिवेश निर्माण भएको पाइन्छ ।

पुराणकालीन सामाजिक परिवेश

मानिस सामाजिक प्राणी भएकोमा सबैको एक मत छ । सम्पूर्ण मानव जातिलाई रक्त समूहको आधारमा ककेसियाली, मङ्गोल र निग्रो नामकरण गरेर अध्ययन गर्ने प्रचलन छ । पुराणकालीन समाजको अध्ययन गर्दा भारतवर्ष, हिमवतखण्डमा बसोबास गर्ने आर्यमूलका मानिसहरू संयुक्त परिवारमा बस्थे । पितृप्रधान समाज थियो, जग्गाजमिन पशुधनमा पुरुष वर्गको आधिपत्य थियो । परिवारको खानपान, कृषि आदि कार्यमा महिलाको संलग्नता हुन्थ्यो, महिलाको निर्णय सहर्ष स्वीकार गर्दै सम्मान गरिन्थ्यो । समाजमा बहुपत्नी विवाहलाई सामान्य ढङ्गले हेरिन्थ्यो । कुल वृद्धि गर्न सन्तान जन्माउनका लागि पुरुषले धेरैओटी विवाह गरेर घरजम गर्नुलाई समाजमा प्रतिष्ठाको विषय ठानिन्थ्यो । पतिपत्नीको सम्बन्धलाई साथीको दर्जा दिइएको छ । विवाहको महत्त्वपूर्ण विधि सप्तपदि अर्थात् सात पाइलासँगै हिँडदा सुख र दुःखमा साथ

दिने वाचाबन्धन गर्दा, सात पाइलासँगै हिँडचौं, अब हामी साथी हौं भनेर उदघोष गरिन्छ । यसबाट पतिपत्नी भनेको सम दर्जाका साथी हुन्, मालिक र दास होइनन् भन्ने भाव प्रस्ट हुन्छ । पतिपत्नी दुवैको समान अधिकार हुँदाहुँदै पनि पतिको पत्नीप्रतिको कर्तव्य र पत्नीको पतिप्रतिको कर्तव्य विशेष हुने कुरा पुराणहरूमा वर्णन गरिएको छ ।

मनुले बताएअनुसार *यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः* (मनुस्मृति ३.५६) अर्थात् जुन घरमा स्त्रीको पूजा हुन्छ, त्यहाँ देवताहरू अवश्य रमाउँछन् ।

शास्त्रहरूमा यसरी वर्णन गरिएको भए तापनि व्यवहारमा भने महिलाहरूलाई बेलाबेलामा दासीसरह व्यवहार गरिएका उदाहरण पनि थुप्रै छन् । स्त्रीहरूको वास्तविक आभूषण उनीहरूको रूप नभएर सुन्दर गुण हो भनिएको छ । तर पुराणहरूमा सुन्दर स्त्री र सन्तानको कामना गरिएका उदाहरण थुप्रै छन् । सिद्धान्त र व्यवहारमा समानता भएको छैन ।

पुराणहरूमा आर्यहरूले विभिन्न संस्कार गरेर आफूलाई शूद्र पार्ने विधिमा विशेष ध्यान दिएका थिए । बच्चा पेटमा आएदेखि मृत्युसम्म गरिने संस्कारको विस्तृत व्याख्या गरिएको छ । त्यस बेलाका मानिसहरू आफूले गरेको कर्मअनुसार मृत्युपछि सजाय भोग्नुपर्नेमा पूर्ण रूपमा विश्वस्त थिए । पुराणहरूमा सुकर्म, कुकर्म र अभिचारहरूको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । स्वर्ग र नरकको विस्तृत वर्णन भएको पाइन्छ । समाजमा कुकर्म गर्नेले नरकको यातना भोग्नुपर्ने बताइएको छ । पौराणिक कालमा लेखिएका संस्कृत साहित्यहरूमा नरकको सङ्ख्या १, ३, ७, र २१ सम्म बताइएको छ । विष्णुपुराणमा आठओटा नरकको नाम तैकिएको छ । ती क्रमशः यसप्रकार छन्- १. तामिस्र, २. अंधतामिस्र, ३. महारौरव, ४. रौरव, ५. असिपत्रवन, ६. घोर, ७. कालसत्र, ८. अवीची (शर्मा, २०६८, पृ. ५७) । गरुड र ब्रह्माण्ड पुराणअनुसार रौरव आदि नरक पृथ्वीभन्दा तल छन् । स्वर्ग लोकको सुन्दर वर्णन गरिएको छ । यज्ञ, दान, परोपकार कार्य र युद्धमा वीरगति प्राप्त गर्नेले पनि स्वर्ग लोकमा

बास पाउँछन् । स्वर्ग पृथ्वीभन्दा माथि रहेको बताइएको छ । स्वर्ग आनन्दमय, दुःखरहित छ, इच्छा गरेको कार्य पूरा हुन्छ ।

तात्कालिक समाजमा मृत्युपछि मानिस कहाँ जान्छ ? उसका सन्ततिले केके कार्य गरेमा उसले मोक्ष प्राप्त गर्छ ! भन्ने विषयमा विशेष चासो थियो । पौराणिक कालमा अन्तिम अवस्थामा दश दान (गाई, जमिन, तिल, सुन, घिउ, वस्त्र, धान, सख्खर, चाँदी र नून) दिने चलन थियो । समाजमा चार आश्रम र चार वर्णको व्यवस्था प्रचलित थियो । कार्यअनुसारको जात विभाजन गरिए तापनि समय बित्दै जाँदा त्यसले तल्लो र माथिल्लो जातिको स्वरूप धारण गर्यो । सनातन धर्मालम्बीहरूले टाउको भुकाउनुपर्ने वा लाज मान्नुपर्ने विषय आजसम्म पनि जाति प्रथा भएको छ । पौराणिक कालमा लेखिएका शास्त्रहरूमा ध्यान र योगलाई विशेष महत्त्व दिइएको छ । ध्यान र योगले समाजमा अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थान पाएको थियो । समाजमा मृत्यु संस्कारसम्बन्धी विविध नियमहरू कडा रूपमा लागू गरिएको थियो । समाजमा पढ्ने, पढाउनेको विशेष आदर र सम्मान गर्ने चलन थियो ।

पुराणकालीन धार्मिक परिवेश

अठारओटा मुख्य पुराणका रचयिता महर्षि वेदव्यासलाई मानिएको छ । व्यासका शिष्य लोमहर्षण र उनका अन्य छ जना शिष्यहरूले पुराण लेख्ने परम्परालाई निरन्तरता दिएका छन् । प्रत्येक पुराणको आआफ्नै विषेशता छ; आआफ्नो उद्देश्यअनुरूप पुराणमा विषयको वर्णन गरिएको छ । विभिन्न सम्प्रदायसँग पुराणहरूको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । शिव, स्कन्द, विष्णु, देवी, गरुड, ब्रह्माण्ड आदि नामबाटै प्रस्ट हुन्छ कि यी पुराण विषेश सम्प्रदायसँग सम्बन्धित छन् र सम्पूर्ण पुराणको अध्ययन गर्दा दुईओटा विषय प्रमुख रूपमा आएको देखिन्छ । ती हुन्—

१. सृष्टिको प्रसङ्ग
२. विष्णु, शिव, देवी, सूर्य आदि देवताको अवतार पुराणकै आधारमा तात्कालिक समयको धार्मिक अवस्थाको परिवेशबारे चर्चा गर्न सकिन्छ । वैदिक समयमा प्रचलित विविध यज्ञ र प्रकृति पूजाको

स्वरूपमा केही परिवर्तन भएर पुराणकालिक समयमा ईश्वरको अवतारका विविध स्वरूपको पूजा गर्ने र कथा सुन्ने प्रचलन व्यापक भयो । शास्त्रमा ईश्वरको आकृति वर्णन गरियो र कलाकारले त्यहीअनुरूप चित्र र मूर्ति बनाउन थाले । देवीदेवताका मूर्तिमा प्राण प्रतिष्ठा गरेर मन्दिरको गर्भगृहमा स्थापना गरेर दैनिक र विशेष पूजा गर्न थालियो । देवीदेवताको प्रकृति र स्थानअनुसार खट र रथ जात्रा गर्न थालियो । मन्दिर, पाटीपौवा, चौतारो र पानीको स्रोतका लागि कुवा, ईनार, ढुङ्गेधारा स्थापना गर्ने चलन चल्यो । पुराणकालमा आफ्ना पुर्खाको स्वर्गमा बास होस् भनेर पुराणका कथा वाचन गराउने, यज्ञ, होम गरेर ब्राह्मणलाई सम्मानपूर्वक दान दिने कार्यसँगै गाई दान, जमिन दान र सुन दानलाई उत्तम दान मान्ने चलन थियो । धार्मिक अनुष्ठान, पूजा, व्रत कर्म गर्दा पतिपत्नी दुवैसँगै भएर गर्दा पुण्यफल प्राप्त हुने विश्वास थियो । पूर्वजन्म, वर्तमान समयको जन्म र पुनर्जन्ममा विश्वास गर्ने भएकाले सनातन धर्मालम्बीहरूले यो जन्ममा भोग्नु परेको सम्पूर्ण कार्यलाई आफूले अधिल्लो जन्ममा गरेको कर्मको फल भनेर सन्तोष मान्दथे । पुराणहरूमा वर्तमान समयमा गरेको कार्यको फल अर्को जन्ममा प्राप्त हुने भएकोले सधैं सुकर्म गर्नुपर्ने शिक्षा दिइएको छ । अठारओटा महापुराण र अठारओटा उपपुराण पाठ गर्ने, पूजा लगाउने चलन छ । यसो हुँदाहुँदै पनि विषेश रूपमा वाचन र श्रवण गरिने ग्रन्थमा श्रीमद्भागवत नै पर्दथ्यो र आज पनि त्यही परम्परा कायम छ ।

अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचन द्वयं, परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम् (लोकोक्ति) अर्थात् महर्षि वेदव्यासले अठारओटा पुराणको निचोडमा बताएका दुइटा कुराअनुसार अरूको उपकार गर्नु पुण्य हो र अरूलाई दुःख दिनु पाप हो । अठारओटै पुराणबाट महत्त्वपूर्ण विवरण प्राप्त हुन्छ । पुराणकालिक समाजमा धर्मलाई सबैभन्दा महत्त्व दिएर दिनको आरम्भ पृथ्वीलाई ढोगेर, सूर्यलाई जल चढाएर हुने गर्दथ्यो । आदर्श जीवनको पाठ सिकाउन विभिन्न कथाको माध्यम रोजिएको थियो । पुराणहरूमा

विभिन्न कथाका माध्यमबाट हामीलाई जीवन जिउने कला सिकाइएको छ। रामायण र महाभारतलाई महाकाव्य भनेर अठार पुराणभन्दा अलग वर्गीकरण गरिएको छ। तिनीहरूमा भएका विभिन्न घटनाले हामीलाई जीवन जिउने र मृत्युलाई सहज ढङ्गले स्वीकार गर्ने कला सिकाइएको छ।

द्रोणपर्वअन्तर्गत अभिमन्युवध पर्वमा सोह्रओटा राजाको आख्यान वर्णन गरिएको छ। प्रसङ्ग अभिमन्युको वधसँग जोडिएको छ। अभिमन्युको वध भएपछि युधिष्ठिर सारै दुःखी भए, उनले आफूलाई समाल्न सकेनन्। उनले राजपाठ त्यागेर सन्यास लिने घोषणा गरे। महर्षि वेदव्यासले युधिष्ठिरलाई सम्झाउने क्रममा राजा सृञ्जयका छोराको उदाहरण दिए। देवर्षि नारदले राजा सृञ्जयलाई सद्गुणसम्पन्न, यशस्वी, कीर्तिमान, तेजस्वी, धनवान् तथा शत्रु दमन गर्ने पुत्र प्राप्त हुने आशीर्वाद दिनुभयो। सृञ्जयले मल, मूत्र, थुक, पसिना सबै सुन हुने छोराको कामना गर्नुभयो। नारदले आफ्नो साथी सृञ्जयको इच्छानुसार त्यस्तै छोरा प्रदान गर्नुभयो। सुवर्णाष्ठिवी नाम भएका ती बालक रुँदा आँसु पनि सुन हुन्थ्यो। ती सुन बर्साउने राजकुमारलाई डाकहरूले अपहरण गरेर उनको हत्या गरे। पुत्रको मृत्युमा राजा सृञ्जय धेरै दुःखी भए। नारदले विभिन्न ढङ्गले सम्झाउँदा पनि केही लागेन। नारदले राजा सृञ्जयलाई सोह्रओटा यशस्वी, कीर्तिमान र दानी महापुरुषहरूका प्रमुख कार्यहरू विस्तृत रूपमा बताउँदै मृत्यु ध्रुवसत्य भएको बताएपछि राजाले मन बुझाए (पौड्याल, २०७१, पृ. २३८)। यसरी पुराणहरूमा विभिन्न उदाहरण दिएर मृत्युलाई सहजरूपले लिनुपर्ने शिक्षा दिइएको छ। पुराणहरूमा धर्मको कुरासँगै पाप र पञ्चमहापातकको पनि उल्लेख छ। ब्रह्महत्या, सुरापान, चोरी, गुरुपत्नी गमन र महापातकीको संसर्ग गर्नु नै पञ्चपातक हो। पुराणहरूमा विभिन्न पापको प्रायश्चित्त गर्ने उपाय पनि बताइएको छ। विशिष्ट पापको प्रायश्चित्तको उपाय पनि बताइएको छ। पुराणमा प्रयाग, काशी आदि स्थानमा मृत्यु वरण भएमा प्राप्त हुने मोक्षका बारेमा पनि बताइएको छ।

पौराणिक कालमा भारतवर्षका विभिन्न ठाउँमा चलेको धर्म र विश्वका अन्य भागमा प्रचलनमा रहेका धर्मका प्रमुख विषय र मान्यता एकैप्रकारको देखिन्छ। प्राचीनकालका मानिसले आफूभन्दा शक्तिशाली केही वस्तु दिएर त्यस शक्तिलाई प्रसन्न र आफ्नो जीवन सहज बनाउन विभिन्न तरिका अपनाएको देखिन्छ। खत्रीका अनुसार विश्वव्यापी रूपमा मानिसले अदृश्य र अलौकिक शक्तिलाई एकै प्रकारले कल्पना गरेको र तिनीहरूको चिन्तनलाई साहित्य सृजना, उपासना र बलिदान आदि क्रियाकलापबाट अगाडि बढाएको देखिन्छ। प्राचीनकालमा मानिसले आफू बस्ने पृथ्वीभन्दा अलग माथितिर एउटा स्वर्गलोक र त्यस मुनि पृथ्वीको कल्पना गर्यो। हिन्दुबाहेक इस्लाम, यहूदी, ख्रिस्तीतानी आदि विश्वका प्रमुख धार्मिक मतहरूमा पनि यस्ता अलगअलग लोकको कल्पना गरेर तिनमा मानिसले आफ्नो कर्मको फल भुक्तान गर्न जानुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् (खत्री, २०५५, पृ. १५७)। धर्मको मान्यता र धारणा एकैपल्ट, एउटै समयमा विकसित भएको हैन। अदृश्य शक्ति, डर, त्रास, पुर्खाप्रतिको उतरदायित्वसँगै आफ्ना दैनिक कर्मलाई व्यवस्थित पार्न गरिएको नियम र निर्देशन नै धर्मका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ। ती विश्वका सबै ठाउँमा मौखिक र क्रमशः लिखित रूपमा विकसित हुँदै गए।

आर्थिक परिवेश

समाजको मेरुदण्ड अर्थतन्त्र हो। पौराणिक कालमा पनि भारतवर्षका विभिन्न समुद्रका किनारबाट व्यापार प्रशस्त मात्रामा गरिएको थियो। यवनसँग भारतवर्षका व्यापारीहरूको व्यापार आदानप्रदान हुन्थ्यो। त्यस बेलाका जनताले कृषि, पशुपालन र व्यापार प्रमुख पेसाको रूपमा अपनाएका थिए। पुराणकालिक समयमा कृषि उत्पादन राम्रो थियो। पुराणहरूमा धान, जौ, गेडागुडी, तिलको खेतीको वर्णन आएको छ। आफूले उमारेका अन्नहरू ईश्वरलाई चढाएर, यज्ञ गरेर प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्ने प्रचलन थियो। समाजले जसको गोठमा धेरै गाई हुन्थे, त्यसैलाई सम्पन्न मान्दथ्यो र विभिन्न

संस्कार, कर्मकाण्ड गर्दा पनि गोदानलाई अनिवार्य मानिन्थ्यो । पुराणहरूमा राजाहरूले आयोजना गरेका यज्ञहरूमा ब्राह्मणहरूलाई दान दिँदा, पण्डितहरूमा शास्त्रार्थ गर्दा विजयी हुनेलाई पुरस्कार स्वरूप दानदक्षिणा दिँदा गाईको सिङ र खुरमा सुनको लेपन गरेर दिने गरेको वर्णन आउँछ ।

एक पटक विदेह राजा जनकले ठुलो यज्ञ र सभाको आयोजना गरेका थिए । त्यहाँ गार्गी र ऋषि याज्ञवल्क्यको खारिएको ज्ञानको चर्चा भइरहेको थियो । त्यहीँ विजयी हुनेलाई दिन एक हजारओटा दुधालु गाई भकमक्क सिँगारेर राखिएका थिए । ती गाईहरूको सिङमा दशदश पाद सुनका मुद्राहरू बाँधिएका थिए । त्यहाँ जसले ब्रह्मका विषयमा धेरै जानेको छ, त्यसलाई ती गाईहरू दिने प्रतिज्ञा गरिएको थियो (नेपाल, २०५५, पृ. ५४) । विभिन्न दानको महत्त्व भए तापनि सर्वोत्तम दानको रूपमा गाईको उल्लेख हुन थाल्यो । त्यस समयमा सम्पन्न व्यक्तिहरूले दासदासी राख्ने, स्वर्ण मुद्राले दासदासी किन्ने चलन थियो । आर्थिक अवस्था राम्रो भएकाहरूले आफ्नो महल, घरमा सङ्गीत र नृत्य आयोजना गर्थे । घोडा, गोरु र रथ दौड प्रतियोगिता आयोजना गरिएको हुन्थ्यो । समाजमा जुवा खेल्ने चलन पनि प्रशस्तै थियो ।

देशविदेशमा व्यापार गर्न जाने चलन थियो । नेपालका जडिबूटी, ऊनी कपडा, राडीपाखी भारतका बजारहरूमा बिक्री गर्न लगिन्थ्यो । भारतवर्षका मसला, रेशमी कपडा यवनका देशमा लगिन्थ्यो । व्यापार गरेर आएको नाफाअनुसार सरकारलाई कर बुझाउनु पर्दथ्यो । जातीय बन्धनमा बाँधिएको समाज भए पनि मानिसले आफ्नो रुचिअनुसारको व्यवसाय रोज्न पाउथे । समाजमा सुकर्म गरेर कमाएको धन र त्यसको मालिकलाई सम्मानभावले हेर्ने चलन थियो ।

राजनीतिक परिवेश

पुराणहरूमा गणतन्त्र र राजतन्त्र दुवैका बारेमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पौराणिक समयमा प्रचलित ग्रन्थहरूमा राज्यका सात अङ्गको वर्णन गरिएको छ । जस्तै-

१. स्वामी (शासक या सम्राट)
२. अमात्य
३. जनपद या राष्ट्र
४. दुर्ग (सुरक्षित किल्ला)
५. कोष (शासकको कोषमा द्रव्यराशी)
६. दण्ड (सेना)
७. मित्र (कौटिल्य ६.१) ।

पुराणहरूमा राजा, राजतन्त्रसँगै गणराज्यको र चुनावको उल्लेख भएको छ । शुक्रनीतिसारमा राज्यका सातओटा अङ्गलाई शरीरका अङ्गसँग तुलना गरिएको छ । राजा शिर, मन्त्रीहरू आँखा, मित्र कान, कोष मुख, बल सेना, मन दुर्ग र राष्ट्र हातगोडा हुन् । यी सबै अङ्ग एकअर्काका पुरक हुन्, यदि एउटा अङ्ग दोषपूर्ण भए राज्य राम्ररी चलन सक्दैन । यी सबै अङ्ग महत्त्वपूर्ण छन् । यिनीहरूमध्ये कुनै ठुलो र सानो छैनन् । पौराणिक कालमा राजालाई देवताको अंश अर्थात् अंशस्वरूप मानिएको छ । मनुस्मृतिमा बताइएअनुसार राजामा ईन्द्र, मरुत्, यम, सूर्य, अग्नि, वरुण, चन्द्र र कुबेरको मुख्य अंश हुन्छ (तुलसीराम (नो.डे.) अ. ७, पृ. ३३३) । मत्स्य र अग्निपुराणमा पनि राजाको विशिष्टता यसरी नै उल्लेख गरिएको छ । पुराणहरू र शुक्रनीतिमा खराब आचरणका राजालाई दण्ड दिने परम्परा रहेको बताइएको छ ।

शुक्रनीतिसारमा प्रष्ट रूपमा बताइएअनुसार राक्षसको अंश आएपछि राजाले आफ्ना प्रजालाई कष्ट हुने काम गर्छन् । प्राचीन साहित्यमा अत्याचारी राजालाई जनताले मृत्युदण्ड दिएको कथा पनि पाइन्छ (काणें, १९९२, पृ. ५८९) । अथर्ववेदमा राजा छान्ने चुनावको प्रसङ्ग पनि आएको छ । विशेष गुण भएका व्यक्ति राजा छानिएका उदाहरण पनि छन् । राजतरङ्गिणीमा बताइएअनुसार यशस्कर पहिले दरिद्र व्यक्ति थिए, उनलाई ब्राह्मणहरूले राजा बनाइदिए । यस्ता उदाहरण भए तापनि राजतन्त्र वंशानुगत चलेको पाइन्छ । राजाको जेठो छोरालाई उत्तराधिकारीको रूपमा छानिने व्यवस्था थियो । जेठो छोरा पागल वा अपाङ्ग भएमा, अन्धो भएमा अन्य छोरोले गद्दीमा बस्ने अधिकार पाउथे । सामान्यतः राजाको मृत्युपछि उनको छोरा गद्दीमा बस्दथे । तर पुराणमा कहिलेकाहीँ

राजाले आफ्ना छोरालाई गद्दीमा राखेर आफू जङ्गलमा तपस्या गर्न, ऋषिमुनिसँग सत्सङ्ग गर्न गएका उदाहरण पाइन्छन्। महाभारतमा धृतराष्ट्र अन्धो भएकाले उनका भाइ पाण्डू गद्दीमा बसेको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

पुराणकालिक समयका राजाहरूले विभिन्न उपाधि लिएको पनि देखिन्छ। राजाहरू आफैले उपाधि लिने र अरूले दिने दुवै चलन थियो। केही राजाहरूको नामभन्दा उपाधि धेरै लामो पनि हुन्थ्यो। त्यो चलनले निरन्तरता पाएर आधुनिक कालका राजाहरूले पनि लामोलामो उपाधि लिन थालेका थिए। राजालाई राजा, महाराज, सम्राट, चक्रवर्ति, अधीश्वरजस्ता शब्दले सम्बोधन गरिन्थ्यो। राजाबाट सम्राटको उपाधिका लागि राजसूय, अश्वमेध यज्ञ गर्ने चलन पनि थियो। पुराणहरूमा करद राज्यको उल्लेख भएको छ। करद राज्यको राजालाई आफ्नो राज्यमा सम्मान प्राप्त भए पनि दोस्रो दर्जाको राजासरह व्यवहार गरिन्थ्यो। राज्याभिषेक महत्त्वपूर्ण संस्कार मानिएको थियो। विभिन्न पुराण र स्मृतिमा राज्याभिषेक गर्ने तरिका र मन्त्रहरूको पूर्ण विवरण पाइन्छ।

राजालाई महत् गर्नु अमात्य, सचिवसँगै मन्त्रीहरू हुन्थे। अमात्यहरूले राजालाई सरसल्लाह दिएर आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्दथे। कौटिल्यले राजाले एकान्त स्थानमा मन्त्रणा गरेर मात्रै शासनसम्बन्धी कार्य आरम्भ गर्न सुझाव दिएका छन्। राजालाई सरसल्लाह दिने कार्यमा पुरोहितको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्थ्यो। मिताक्षरामा लौकिक र धार्मिक विषयमा राजाले सधैं पुरोहितसँग परामर्श लिन उपयुक्त हुने सल्लाह दिइएको छ। राजाले सेनापति आफैँ नियुक्त गर्ने वा चुनावद्वारा नियुक्त गर्ने दुवै प्रथा प्रचलनमा थियो। पुराणहरूमा राजाहरूले आफ्नो राज्यको सीमा बढाउन साम, दान, दण्ड र भेद चारओटै उपाय अवलम्बन गरेका उदाहरण थुप्रै छन्। राजाहरूले विशाल सेनाको व्यवस्था गरेका हुन्थे र सैनिकहरूलाई युद्धकला र नीतिको तालिम दिइन्थ्यो।

पुराणहरूमा सैनिकहरूले बनाएका विभिन्न व्यूहहरूको वर्णन भएको पाइन्छ। कोष र किल्लाका बारेमा पनि पुराणहरू र कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा बिस्तृत चर्चा छ। राज्यलाई सुरक्षित राख्न विभिन्न

प्रकारका किल्लाको प्रयोग आवश्यक थियो। पुराण, रामायण र महाभारत आदिमा जलदुर्ग, स्थलदुर्ग, वनदुर्ग, नृदुर्ग, गिरीदुर्गका विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ। पुराणहरूमा अस्त्रशस्त्रको निर्माण, तिनको संरक्षण र पूजाका बारेमा निर्देशन दिइएको छ। राजाकै विवेकमा न्यायिक कार्य निर्भर हुन्थ्यो। राजा सुरु र अन्तिमको न्यायालय थिए। पुराणहरूमा राजाले धर्मशास्त्रले निर्देशन गरेको नियमअनुसार न्याय गर्नुपर्ने बताइएको छ। राजाले धर्मशास्त्र र नीतिशास्त्रअनुसार न्याय दिनु आफ्नो परम कर्तव्य ठान्दथे र धेरैजसो राज्यमा राजा र प्रजाको सम्बन्ध बाबुछोराको जस्तै थियो। वैदिक र पौराणिककालका ग्रन्थहरूमा धार्मिक अनुष्ठान गर्ने कार्यलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिएर तिनीहरूका विषयमा व्याख्या गरिएको छ।

तीर्थ

पुराणमा विभिन्न महत्त्वपूर्ण तीर्थका बारेमा पनि उल्लेख छ। त्यस बेलाको समाजमा आफू बसेको स्थानबाट टाढाटाढा एकलै वा समूहमा भजन, कीर्तन गर्दै तीर्थ जाने चलन थियो। मानव शरीरको केही अङ्ग शरीरकै अन्य अङ्गका तुलनामा पवित्र मानिए जस्तैगरी पृथ्वीको केही ठाउँलाई पवित्र मानिन्छ—

१. कुनै आश्चर्यजनक प्राकृतिक विशेषताका कारणले
२. कुनै जलीय स्थलको अनौठो रमणियताका कारणले
३. कुनै तपस्वी ऋषिमुनिले स्नान गरेका कारणले

पौराणिक कालमा यस्ता स्थानलाई तीर्थ मान्ने चलन थियो (काणें, १९६६, पृ.१३०१)। ब्रह्मपुराणमा तीर्थलाई चार भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ। जस्तै—

- क. दैव (देवताद्वारा उत्पन्न)
- ख. आसुर (गय, बलिजस्ता असुरसँग सम्बन्धित)
- ग. आर्ष (ऋषिद्वारा स्थापित, प्रभास, नरनारायण)
- घ. मानुष (अम्बरीष, मनु, कुरु आदि राजा द्वारा स्थापित) (काणें, २०१८, पृ.१३१०)।

आशौच

पुराणमा शुद्धि गर्ने अशौच/आशौच बार्ने बारेमा पनि विस्तृत वर्णन छ। मुख्यतः जन्म र

मरणमा आशौच बार्नु पर्दथ्यो । जातिअनुसार आशौच बार्ने दिन फरकफरक हुन्थ्यो । मिताक्षरा (विज्ञानेश्वर कृत याज्ञवल्क्य स्मृतिको टीका) मा आशौचलाई पुरुषगत आशौच भनिएको छ । जलतर्पण आदि धार्मिक कृत्यको वर्णन गर्दै मिताक्षराले जन्म र मृत्युको केही दिन अशुद्ध हुने प्रस्ट्याएको छ । सम्भवतः मिताक्षरको यो व्याख्या गरुडपुराण (प्रेतखण्ड) को प्रतिध्वनि हो (काणें, २०१८, पृ ११५७) । पुराणकालमा अल्पशिक्षित जनसमुदायलाई धर्म र कर्तव्यका बारेमा बुझाउन गरिएको विभिन्न प्रयत्नमध्ये सरल ढङ्गले लेखिएको पुराण श्रवण र वाचन हो । पुराणकालमा वेद र उपनिषद्मा रहेका सूक्ष्म ज्ञान कथाका माध्यमबाट सजिलो ढङ्गले बुझाउने गरेको पाइन्छ ।

कर्म, भक्ति र ज्ञान

सनातनधर्ममा आस्था राख्नेहरूले कर्म, भक्ति र ज्ञानको मार्ग अवलम्बन गरेर मोक्ष प्राप्तिलाई महत्त्व दिएका छन् । हाम्रो शास्त्रमा मनुष्य मात्रका लागि धर्म, अर्थ, काम र मोक्षरूपी चारओटा पुरुषार्थमध्ये पहिले तीनओटा साधारण मानिसको लौकिक जीवन सुखकर बनाउनका लागि बताइएका हुन् । चौथो परमपुरुषार्थरूपी मोक्ष चाहिँ उत्तम गति प्राप्त गर्न चाहने श्रेष्ठ बुद्धि भएका साधकहरूका लागि बताइएको हो (आचार्य, २०७८, पृ. ३५५-३५६) । धर्म ऋग्वेद, अर्थ अथर्ववेद, काम सामवेद र मोक्ष यजुर्वेदसँग जोडिएको छ । पुराणहरूमा यिनै कर्म, भक्ति र ज्ञानबाट मोक्ष प्राप्त गर्ने विभिन्न उपाय बताइएको छ ।

निष्कर्ष

वैदिककालको अस्तित्व पुरातात्विक उत्खननबाट प्रमाणित भएको छैन । तर आजसम्म पाइएको साहित्यिक प्रमाणका आधारमा वेद सबैभन्दा

प्राचीन ग्रन्थ हो । त्यसैले वेदको अध्ययन गरेर त्यस बेलाको वैदिक समाजको अवस्थाका बारेमा बताउन सकिन्छ । पौराणिक समयसम्म आउँदा समाजमा धेरै कुरा परिवर्तन भइसकेको थियो । ऋषिहरूले अनेकौँ पुराण र स्मृतिहरूको रचना गरेर समाजलाई दिशानिर्देश गरिरहेका थिए । पृथ्वीमा जन्मने प्रत्येक प्राणीको मृत्यु ध्रुवसत्य हो । त्यसैले धार्मिक ग्रन्थहरूमा प्रस्ट रूपमा बताइएअनुसार मानिसले धर्मको पालन कहिले गर्नुपर्छ भन्ने निश्चित छैन । किनकि मृत्युले कसैलाई कुरेर बस्दैन । त्यसैले प्रत्येक पल धर्म सञ्चय गर्नुपर्दछ । सनातन धर्मावलम्बीहरूको धर्मदर्शनको प्रवाह प्रत्यक्ष रूपमा समाजका विभिन्न तपका र तहमा परेको देखिन्छ । त्यसैले परम्परागत रूपमा सनातन धर्मावलम्बीहरूले आफ्ना सम्पूर्ण क्रियाकलाप गर्दा धर्मको निर्देशनअनुसार नै गर्न खोजेका हुन्छन् । हाम्रा वैदिक साहित्यहरूले हामीलाई असत्यबाट सत्यतिर, अन्धकारबाट प्रकाशतिर र मृत्युबाट अमरतातिर लम्कने प्रेरणा दिएका छन् ।

वैदिक र पौराणिक कालमा पढ्ने, पढाउने मात्रै हैन सिप हुनेलाई पनि उत्तिकै आदरसम्मान गरिन्थ्यो । वास्तुकार (स्थपति) लाई ईश्वरसँग तुलना गरिएको छ । विश्वकर्मा र दानवराज मयलाई उत्तिकै सम्मान दिइएको छ । प्राचीन समयमा पनि सिपमूलक शिक्षालाई प्रोत्साहन दिने प्रचलन थियो । वैदिक र पौराणिक कालको समाजमा जाति प्रथाको उल्लेख भए तापनि कार्य विभाजनलाई महत्त्व दिइएको थियो । कर्म गरेर उच्च मानिएको जातिमा पुगेका उदाहरणहरू पनि छन् । ऋषि विश्वामित्र क्षत्रिय कुलमा जन्मिएका थिए । उनले कठिन तपस्या र अध्ययनद्वारा आफूलाई ब्रह्मर्षिको दर्जामा पुऱ्याएको घटनालाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- अरविन्द (१९९३). वेद रहस्य. पण्डिचेरी : श्री अरविन्द आश्रम ।
 आचार्य, चेतोनाथ (२०७८). आत्मानुसन्धान. काठमाडौँ : मनोज कुमार आचार्य ।
 उपाध्याय, मुकुन्दशरण (२०६४). महाभारत सूक्तिसुधा. काठमाडौँ : सर्वज्ञ पब्लिकेशन प्रा लि ।
 काणें, पी वी (१९९२). धर्मशास्त्रका इतिहास. (दोस्रो भाग). लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।

काणें, पी वी (२०१८). *धर्मशास्त्रका इतिहास*. (तेस्रो भाग). लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।
 खत्री, प्रेम (२०५५). *उत्पत्ति*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
 खत्री, प्रेम (२०७०). *संस्कृति र अनुभूतिका आयामहरू, सम्पदा संरक्षण*. काठमाडौं : विपद् व्यवस्थापन तथा सामुदायिक विकास समाज ।
 जोशी, हरिराम (२०७०). *प्रदीप अभिनव संस्कृति विश्वकोश*. भक्तपुर : वर्कर्स पब्लिकेसन ।
 तुलसीराम (नो.डे.). *मनुस्मृति*. मेरठ : छट्टुनलाल ।
 दिक्षित, मदनमणि (२०६९). *ऋग्वैदिक नारी चरित्र*. काठमाडौं: साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा लि ।
 नेपाल, मङ्गलकुमार (२०५५). *आर्यजगत्का महाविभूतिहरू*. काठमाडौं : ने. रा. प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 पाण्डेय, राजवलि (१९७८). *हिन्दु धर्मको*, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान हिन्दि समिति प्रभाग ।
 पौड्याल, वीणा (२०६२). *वेदपुराणका केही रत्नहरू*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 पौड्याल, वीणा (२०७१). *वेदपुराणका केही रत्नहरू*. (तेस्रो भाग). काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 पौड्याल, वीणा (२०६७). *वेदपुराणका केही रत्नहरू*. (दोस्रो भाग). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 पौड्याल, वीणा (२०७८). *वेदपुराणका रत्नहरू*. (पाँचौं भाग). काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 प्रभात, विष्णु प्रभात, (२०७४). *प्रज्ञा संस्कृति कोश*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 प्रसून, श्रीकांत (२०१६). *कौटिल्य अर्थशास्त्र*. दिल्ली : भी एस पब्लिसर्स ।
 भुसाल, वेदुराम (२०७७). *वैदिक समाज र दर्शन*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 शान्ति कुमार नानूराम (१९८७). *रामायणकालीन समाज*. दिल्ली : यशपाल जैन ।
 शर्मा, कुलशेखर (अनु.) (२०५९). *हिन्दू धर्मको क ख ग*. काठमाडौं : गीता समुदय प्रकाशन ।
 शर्मा, जानकीनाथ (अनु.) (२०३३). *श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण*. गोरखपुर : गीता प्रेस ।
 शर्मा, नारायण (अनु.) (२०६८). *श्रीविष्णुमहापुराणम्*. (प. संस्करण). काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

